

¹³⁹ Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

¹⁴⁰ БЧ. ВР, № 168, арк. 678; БН. ВМФ. — № 7600 (З архіву дніпропетровського дослідника В. Брехуненка); ЦНБ. ІР, ф. II, 13886; Акты ЮиЗР. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 66, 138; СПб., 1877. — Т. 9. — С. 43; С а н и н Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина (Матеріали Міжн. наук. конф.). — К., 1993. — Вип. 2. — С. 24.

О. М. Апанович (Київ)

Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників

«... Таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих Його намірів і призначень. Він, маючи незвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних — досконалий політик, а на війні — безстрашний і заповзятливий вождь. Хоробрість його дорівнювала байдужості. У звитягах своїх ніколи не чванився, а в невдачах зовсім не журився... Терпеливість його в найтяжчих трудах і подвигах ніяк його не зраджувала. Голод і спрагу, холод і спеку зносив він з досконалим спокоєм. Отчизну свою і народ так любив, що спокоєм своїм, здоров'ям і самим життям завше йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі верховний начальник, а у війську безприкладний вождь».

Історія Русів / Пер. І. Држа. — К., 1991. — С. 190.

Богдан Хмельницький народився на Чигиринщині в родині дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який служив осадником у корсунсько-чигиринського старости магната Яна Даниловича. Пізніше М. Хмельницький став чигиринським підстаростою. Хутір Суботів був його родовим маєтком, де, ймовірно, 27 грудня 1595 р. з'явився на світ майбутній гетьман України.

Чигиринщина була степовим прикордонням. Поряд розкинулось Дике поле. Там панували татарські ханські орди, які систематично нападали на українські землі. Кримське ханство було васалом султанської Туреччини — Османської імперії, яка мала агресивні наміри щодо України.

Все населення прикордоння було озброєне і брало участь в обороні країни. Його більшість, як і взагалі Черкащини та Канівщини, становили козаки. Вони жили за своїми законами, мали самоврядування, працювали на власній землі без феодалного примусу.

Б. Хмельницький з дитинства увібрав у себе це вільне повітря покаянної України. Мати його була козачкою з Переяслава. Богдан загартувався у небезпечних умовах степового прикордоння, де виживали найсміливіші, найміцніші. М. Хмельницький, помітивши у сина великі здібності до навчання, дав йому високу, як на той час, освіту. Спочатку це була школа при одному з монастирів Києва. Там Богдан навчився читати і писати, здобув початкові знання з історії українських земель, дізнався про гоніння католицької та уніатської церков, польських та ополячених українських магнатів на православну віру. Потім — єзуїтський колегіум у Львові, класи граматики, поезики та риторики. Тут Богдан опанував польську мову і добре засвоїв латинську, що була тоді мовою науки й дипломатії. Чужа віра не заповонила свідомості юнака. Він розумів, що єзуїти та єзуїтські колегіуми ведуть боротьбу проти української культури і духовності. Тому пізніше, вже на визволеній території України, він добивався їх закриття. Натомість дуже

опікувався Києво-Могилянською колегією при Київському православному братстві, яка згодом стала академією.

Повернувшись зі Львова, Б. Хмельницький вступив до Чигиринської козацької сотні і з того часу назавжди пов'язав свою долю з козацтвом. Батько взяв його із собою в безпечний похід польського війська до Молдавії в 1620 р. У бою під Цецорою, кели польське військо на чолі з гетьманом Жолкевським, а з ним і загін «охочих стрільців» із Чигиринщини були розбиті турецько-татарськими військами, Богдан і його батько потрапили в полон. Сам Богдан потім розповідав, що він, перебуваючи в Константинополі на одній з галер турецького флоту, «лютої неволі два роки зазнав». Викупила його з тієї неволі мати (за іншими даними, козаки обміняли Богдана на турецьких бранців). Він повернувся додому сповнений ненависті до агресорів і свідомості нещадної боротьби з ними, опанувавши, втім, турецьку й татарську мови.

Богдан ходив з козаками на чайках у морські походи на султанські й ханські володіння. Козацькі війни із султанською Туреччиною і Кримським ханством, у яких брав участь Хмельницький, були важливою ланкою в боротьбі європейських країн проти турецького нашествия.

Козаки скоували значні сили Туреччини, зокрема майже увесь флот, і тим самими перешкождали її агресивним намірам. У Західній Європі розуміли, що, контролюючи основні тогочасні чорноморські шляхи, козаки фактично панують на Чорному морі.

Діячі західноєвропейських держав давали високу оцінку воєнному мистецтву і потенціалу українського козацтва, добре розуміючи його політичну вагу і вплив на міжнародні відносини. Виникла навіть політична концепція про те, що тільки козацтво може стати на шляху страхітливої навали на Західну Європу. Тому західноєвропейські держави намагалися залучити козацтво для спільних виступів проти Оттоманської Порту.

Визвольна боротьба українського народу проти панування Польщі стала для Б. Хмельницького кровною справою ще в роки юнацтва. «Він був пособником Тараса», — писав тогочасний польський історик Коховський з приводу участі Б. Хмельницького в Переяславській битві 1630 р., коли повсталі на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясиллом) перемогли польсько-шляхетські війська, очолювані Конєцпольським¹.

Участь Хмельницького у козацько-селянських війнах 30-х років XVII ст. відіграла величезну роль у формуванні його як державного діяча, політика, полководця. Ці війни мали міжнародне значення і набули загальноєвропейського розголосу. До них виявляли постійний інтерес держави, які в той час визначали політичний клімат у Європі, зокрема Франція, Іспанія, Швеція і особливо — Ватикан.

Європа була тоді розколота на два ворожих табори: Річ Посполита приєдналася до агресивного католицького феодального табору контрреформації, очолюваного Ватиканом, а династія Габсбургів перетворилася з останньої чверті XVI ст. у східний бастион феодальної кріпосницької реакції. Політичні діячі й дипломати, оцінюючи повстання 30-х років, у якому брав участь Б. Хмельницький, вважали, що в результаті виступу українського народу опинилося під загрозою саме існування шляхетської Польщі.

Блискучі успіхи козаків у визвольній боротьбі сприяли швидкому зростанню їхньої репутації. Володарі європейських країн прагнули їх перетягнути на свій бік, наприклад, шведський король. Того ж добивалися Трансильванія і Голландія.

Наприкінці Тридцятилітньої війни, в 1645 — 1646 рр., козацький корпус, який очолював Б. Хмельницький, був залучений на службу до французького війська принца Конде і в його складі брав участь в облозі й штурмі іспанської фортеці Дюнкерка.

Отже, Б. Хмельницький ще до визвольної війни 1648 — 1657 рр. добре розумівся в політичній ситуації, що склалася в Європі, і збагнув місце та роль України у ній. У Запорізькому війську він набув досвіду міжнародних відносин, оскільки козацтво здавна намагалось проводити свою, незалежну

від уряду Речі Посполитої, зовнішню політику. Вже будучи військовим писарем, у 1637 р., Хмельницький не тільки керував військовою канцелярією, а й виконував обов'язки міністра закордонних справ, зокрема вів листування з представниками інших держав, брав участь у переговорах з іноземними послами (в Європі його називали канцлером).

Повстання 1637 — 1638 рр. було розгромлене. Хмельницький, як генеральний військовий писар, 24 грудня 1637 р. підписав акт капітуляції під Боровицею. Так звана сеймова ординація 1638 р., обмеживши самоврядування, ліквідувала вищий козацький апарат управління. На найвищі старшинські посади було призначено польських шляхтичів. Б. Хмельницького понизили до рангу чигиринського сотника.

У 1648 р. Хмельницький сформував перший повстанський загін. Запорозька Січ дала йому гетьманську булаву, і, як український гетьман, Богдан Хмельницький очолив Визвольну війну, що за своїми масштабами, напруженням і результатами стала визначним етапом у боротьбі українського народу проти іноземного панування. Очоливши повсталий народ, козацький гетьман зажив світової слави. Про це свідчить у своєму щоденнику Павло Алеппський — арабський мандрівник, син антиохського патріарха Макарія².

Б. Хмельницький був творцем збройних сил повсталого українського народу. Француз П. Шевальє у своїй хроніці 1663 р. «Про війну козаків з поляками» відзначає, що саме масова участь населення у Визвольній війні мала фатальні наслідки для польського війська. «Поляки завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, — пише, зокрема, він, — і все-таки ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля, бо ці бунтарі затягнули у свій заколот мало не все населення Чорної Русі»³.

Заслуга Б. Хмельницького полягає саме в тому, що він протягом першого року війни за допомогою досвідченої козацької старшини зумів створити з розрізнених селянських і козацьких загонів, які діяли під час повстання, народно-визвольну армію. Він вийшов із Запорозької Січі з три-чотиритисячним повстанським загonom, не рахуючи 4-тисячного татарського загону Ту-гай-бея, присланого кримським ханом йому на допомогу. Під Зборовом, за свідченням самого гетьмана, чисельність війська досягла 360 тис. чол. — нечуваної, як для того часу, кількості. Армії, які брали участь у Тридцятилітній війні, не перевершували 40 — 50 тис. чол. Б. Хмельницький перетворив селянські загоны у дисципліновані полки, які перемагали добре навчене польсько-шляхетське військо.

Створюючи армію повстання, яке мало загальнонародний характер, її головнокомандуючий спирався на запорозьке козацтво, що виконувало у цьому війську роль добре навченого ядра. Завдяки набутому досвіду (службі військовим писарем, а потім сотником у козацькому війську до 1648 р.) Б. Хмельницький досконало знав принципи комплектування, організації, управління військом, систему підготовки до походу. Використавши й розширивши цей досвід, український гетьман виявився найталановитішим організатором армії, що увібрала в себе традиційні риси січового військового ладу.

З ім'ям Б. Хмельницького пов'язано створення козацької кінноти як роду військ. Основним родом військ українського козацтва в XVI — першій половині XVII ст. була піхота. Вона вважалася тоді найкращою в Європі. Козаки-кіннотники виконували завдання підтримки піхоти. Саме Б. Хмельницький вперше у козацькому війську організував спеціальні окремі формування кінноти.

Артилерію повстанського війська, по суті, також створив Хмельницький. Спочатку у повстанців було тільки кілька гармат, які їм дали запорожці. У битві під Берестечком 1651 р. козацька армія мала вже понад сто гармат. Наприкінці війни артилерійський парк народно-визвольної армії налічував понад 400 гармат. Головним пунктом постюю і утримання генеральної армії козацького війська за гетьманування Б. Хмельницького було місто Переяслав. Кількість гармат збільшилася шляхом організації і розширення їх

виробництва у полках, а також за рахунок трофейних. У результаті в ряді битв, зокрема, під Зборовом, Берестечком, Білою Церквою та Охматовом, козацька артилерія перевершила польську. Хмельницький закріпив за кожною гарматою постійну обслугу із кращих стрільців і додав до кожної гармати упряжку коней, а дрібнокаліберні гармати поставив на двоколісні візки. Це був прообраз майбутньої тачанки, що її застосував під час громадянської війни в Україні у своїй армії Нестор Махно і яку запозичили в нього російські більшовицькі війська.

У період Визвольної війни 1648 — 1657 рр. розвинулося воєнне мистецтво Запорізької Січі, яку можна назвати своєрідною українською воєнною академією. Хмельницький збагатив його досвідом західноєвропейського воєнного мистецтва, з яким він ознайомився ще під час перебування у Франції, в бурхливі роки Тридцятилітньої війни. Це — і різноманітні напрями стратегії, і особливі засоби ведення бою, і різні системи організації військ, і випробування різних видів зброї.

Б. Хмельницький розробив воєнну доктрину і визначив головні принципи стратегії козацького війська у 1648 — 1657 рр., а також визначив концепції окремих кампаній. Він вважав, що перемоги у війні проти Речі Посполитої можна досягти тільки шляхом знищення головного угруповання сил на вирішальному напрямку, тобто західному театрі воєнних дій. Тому козацький стратег дбав про максимальне забезпечення його необхідними засобами і силами, зосереджуючи там основні війська своєї армії. На північній театрі війни, проти литовських військ, він посилав порівняно невеликі загони.

Хмельницький проводив лінію активного, рішучого наступу і концентрованого удару, що вирішило долю битв на користь повстанців під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Палкий поборник наступальної стратегії, він шукав ворога і завдавав удару там, де вважав за потрібне, вміло використовував рельєф місцевості, першим починав битву, тримаючи в руках ініціативу, нав'язував свою волю противнику, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога. Одним із класичних прикладів може бути Корсунська битва, коли Хмельницький, керуючи 15-тисячним повстанським військом, примусив 20-тисячну польсько-шляхетську армію залишити зайняті нею позиції, а потім прийняти бій на незручній для польської кінноти пересіченій місцевості у Гороховій Діброві. Під час спуску возів і артилерії в глибокий яр 6-тисячний резерв Кривоноса, що вдарив із засідки, остаточно вирішив долю другої битви війни.

На відміну від полководців західноєвропейських армій, які діяли переважно шляхом оборони і облоги фортець й ухилялися від битв (оскільки це завдавало великих витрат найманим військам, що дорого оплачувалися), Хмельницький не витрачав часу і не розпорошував сил на облогу фортець. Перемоги у війні він добивався у ході польових боїв, прагнучи якомога швидше досягти головної мети, тобто зав'язати бій з основними силами противника і розгромити їх.

Влітку 1648 р. українська армія пішла в рішучий наступ на польсько-шляхетське війська, хоча в руках ворога в тилу ще залишалися фортеця Кодак і ряд замків на литовському кордоні. Завдяки перемозі під Пилявцями було визволено Волинь і Поділля, й жоден укріплений населений пункт вже не чинив опору козакам. Після Пилявецької битви Хмельницький не чекав наслідків облоги Кам'янця, Бродів та інших фортець, а продовжував похід на Замостя, залишивши позаду укріплений Львів. У травні 1655 р. Хмельницький писав головнокомандуючому українськими силами в Білорусії полковникові І. Золотаренку, щоб він не витрачав сил і часу на облогу окремих фортець та замків, а наступав на головне військо ворога. «Не баритися під курниками, як минулого року, — наказував він, — треба йти туди, де голова або де б стояли які-небудь окремі ворожі сили. Бо і минулого року багато було б зроблено, коли б біля тих курників не барилися, а то мало що доброго вдіяно, тільки тратили людей... Промисляй, Ваша милість, над головою, а з хвостом вже піде легше»⁴.

Автор багатьох праць з української воєнної історії В. Петрів (у минулому — військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР, учасник оборони Києва від банд Муравйова в січні 1918 р., військовий міністр (1918 р.), в еміграції — дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка) у своєму історико-психологічному нарисі «Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648 — 1649 років» (передруковано в 1933 р. у часописі «Військо України» в № 6 — 8) робить висновок, що Б. Хмельницький значно випередив XVII ст. своїми стратегічними діями щодо фортець. «Не можна ще не зазначити, — пише В. Петрів, — ставлення до фортець: здобуваються тільки небезпечні та необхідні, інші обминаються та лише беруться в облогу. Норма, до якої дійшли лише дуже недавно»⁵.

Стратегічним новаторством для XVII ст. вважав В. Петрів також проведення Б. Хмельницьким перед Пилявецькою битвою операції прикриття авангардними групами великих козацьких з'єднань зосередження і розташування головних сил української армії. Під командуванням полковника М. Кривоноса, маневруючи на Волині і Поділлі, вони разом з полкеними селянськими загонами розгромили кількатисячні магнатські війська та польські залоги і оволоділи могутньою фортецею Бар, замками та ще деякими укріпленими містами, а потім приєдналися до головної армії.

Отже, Б. Хмельницький забезпечив свої головні сили від наскоків регіональних ворожих угруповань, що сприяло своєчасному розгортанню українського війська на полі бою під Пилявцями. Слід також зауважити, що Пилявецька битва є взірцем уміння полководця довести ворога до виснаження і деморалізації.

Хмельницький розвинув запорозьку тактику маневрування, яку він застосовував з метою рішучого розгрому ворога, зокрема такий складний маневр, як охоплення ворога з флангів і вихід у його тил.

Вже у першій битві під Жовтими Водами повстанське військо за наказом свого гетьмана охопило військо С. Потоцького і Шемберга з флангів і вийшло в його тили.

Великого значення надавав Хмельницький факторові раптовості. 2 серпня 1650 р. у своєму універсалі білоцерківському полковникові гетьман наказував: «Щоб ви, години не відкладаючи до завтра, з доброю зброєю виходили, вдень і вночі поспішали на Уманський шлях, не треба задержуватися за борошном і в дорозі добувати, тільки на коні сідайте, бо треба, щоб ми випередили неприятеля, а не нас наші неприятелі»⁶. Під Пилявцями і Зборовом йому вдалося до останньої хвилини приховувати свої сили і захопити ворога зненацька, несподіваним наступом. Гетьман завжди прагнув використати розпорощення ворога, щоб бити його по частинах, не дати об'єднатися і використати переважаюче кількісне співвідношення. Цей стратегічний принцип Б. Хмельницький застосовував уже в першій битві, під Жовтими Водами. Він широко використовував не перевершене ніким у минулому розвідницьке мистецтво запорозьких козаків, які ще і в XVIII ст. вважалися найкращими розвідниками у російській армії. До високої досконалості довів український гетьман майстерність козаків у переслідуванні ворога.

Б. Хмельницький повною мірою використовував фортифікаційне мистецтво козацтва. Козаки були майстрами будувати земляні укріплення. «Козак воює стільки ж мушкетом, скільки мотикою та лопатою...», — зауважував, зокрема, папський нунцій Торрес, що бував у Польщі і в Україні, — насипає землю і робить укріплення серед безмежних рівнин свого краю»⁷.

Козаки здавна широко використовували індивідуальний захист від вогню ворога, тоді ще не відомий у Західній Європі, — самоокопування стрільців. Особливо воно практикувалося в умовах південних степів, де чатувала постійна небезпека нападу татар. Цей спосіб був надійніший порівняно з панцирами і кольчугами, які використовувала польська шляхта та її найманці, передусім німці, і які в епоху рушницького вогню застаріли.

Активно застосовував Хмельницький оригінальний і найпопулярніший у козаків бойовий порядок — табір, що був найважливішим елементом козацької тактики в умовах рівнинної степової місцевості. Табір будовався із

зсунутих до купи і скріплених у кілька рядів возів, які оточували військо. Під прикриттям табору, що його сучасники називали «рухомою фортецею», козаки могли пробиватися через ворожу територію на великі відстані. В наступі табір використовувався як прикриття, що протистояло укріпленням ворога. Під час оборони вози ставилися щільно один до одного, колеса їхні зв'язувалися і скріплювалися ланцюгами, оглоблі поверталися до ворога на зразок списів або рогатин. За возами ховалося все військо. Коли облога фортеці або кругова оборона затягувалися, вози засипалися землею. З них робили міцний вал, а навколо копали рови, «вовчі ями», вставляючи загострені кілки на дно, та зводили інші тимчасові земляні укріплення. Сучасники-іноземці, які спостерігали козацький табір у бою і на марші, із захопленням висловлювалися про його виняткові бойові можливості. Так, історичний свідок тих подій француз Шевальє неодноразово підкреслював, що козацький табір, який складався з багатьох рядів возів, де знаходилася частина війська, здатний витримати будь-яку атаку.

Під Зборовом такий табір був побудований у кілька десятків рядів. Під Берестечком він простягався на три з половиною версти в ширину і довжину. Під Білою Церквою в 1651 р. табір розклали серед балок і оточили подвійним валом. Козаки могли збудувати укріплення надзвичайно швидко. 1649 р. під Лосевом 10 тис. козацьких кіннотників спішилися і за чверть години побудували в густому лісі табір, укріпили його засіками і відбили атаку військ на чолі з литовським гетьманом Радзивіллою. Литовська кіннота, засвідчив один з учасників бою, не могла його «заступити».

Табір настільки широко використовувався під час Визвольної боротьби 1648 — 1657 рр., що навіть невеликі селянські загони пересувалися під захистом своїх «табориків».

Б. Хмельницький піднявся на найвищі шаблі тодішнього світового воєнного мистецтва. Сучасники порівнювали його з Ганнібалом та іншими відомими полководцями античності, що вважалися еталонами воєнного генія. Тогочасне воєнне мистецтво українського народу випередило західноєвропейське в головних напрямках стратегії і тактики.

Успіх воєнної, політичної і державної діяльності Б. Хмельницького, крім інших факторів і причин, визначався ще й тим, що він зумів згуртувати навколо себе талановитих козацьких полководців, які допомагали гетьману розвивати українське воєнне мистецтво. Б. Хмельницький зумів об'єднати козацьку старшину в ім'я спільної мети — визволення Батьківщини від іноземного панування. Він добирав талановитих людей — вправних організаторів, адміністраторів, а головне — полководців. Гетьман умів підкоряти їх своїй залізній волі, справі визволення України і державотворення.

Б. Хмельницький дуже добре розумівся у міжнародній політиці і володів надзвичайним дипломатичним хистом. Свою воєнну діяльність він тісно пов'язував з дипломатичною, підпорядкувавши її головній меті життя — здобуття Україні незалежності. Важливі і складні дипломатичні доручення Хмельницького гідно і професійно виконували його сподвижники, очолюючи посольства в різних державах.

Отже, діячі, які гуртувалися навколо Б. Хмельницького і які втілювали в одній особі і військового керівника, і адміністратора, і дипломата, і державника, були справжньою елітою українського народу, яка об'єднувала кращих представників реєстрового і запорозького козацтва, української шляхти, а також міщанства і талановитих одиниць із селян.

Козацькі полковники — вихідці з реєстрової і запорозької старшини, загартовані в походах проти Османської імперії і Кримського ханства та в попередніх повстаннях 30-х років проти Польщі, непримиренні вороги магнатів були найкращими знавцями воєнної справи, талановитими, мужніми, незламними керівниками. Це — Філон Джалалій, Кіндрат Бурляй, Федір Вешняк-Якубович, Іван Гиря, Іван Ганжа, Максим Нестеренко, Максим Криwonіс та інші.

На бік Хмельницького перейшли (переважно після перших поразок польських військ під Жовтими Водами і Корсунем) вихідці з українських шляхетських родин: Іван Богун, Михайло-Станіслав Кричевський, Станіслав Морозенко-Мрозовицький, брати Данило та Іван Нечаї та інші. Деякі з них здобули освіту в закордонних університетах, мали державний і адміністративний досвід. У війську Хмельницького вони одержали високі посади у складі генеральної старшини, рада якої була своєрідним штабом української армії. Разом із колишньою реєстровою і запорозькою старшиною вони були найвищим оперативним командуванням — своєрідним корпусом полковників збройних сил часів Визвольної війни. До цього найвищого командування української армії, що підлягало безпосередньо головнокомандуючому — Богдану Хмельницькому, приєдналися і вихідці із середовища міського населення (міщанства) — Матвій Гладкий, Мартин Небаба, а також із селянства — Федір Вешняк та інші.

Полковники української армії були здатні керувати великими військовими з'єднаннями, самостійно діяти на окремих напрямках, користуючись значною свободою у проведенні операцій, стратегічну мету яких розробляв Б. Хмельницький. Призначаючи полковників керувати військовими з'єднаннями, він надавав їм широкі повноваження і присвоював звання наказних гетьманів. Українські полководці — полковники — відзначалися винятковою особистою хоробрістю. За словами сучасників, вони були «сміливими і відважними воїнами» і мали великий авторитет у козацтва⁴.

Черкаський полковник Максим Кривоніс — найвизначніший полководець на першому етапі Визвольної війни — народився в наддніпрянському місті Вільшані, в сім'ї ремісника-кушніра. За іншими, менш вірогідними, тогочасними даними, він був вихідцем із міщанства, з Острога чи Могилева. Деякі навіть твердили, ніби він був мандрівним воякою із Шотландії.

М. Кривоніс уславився походами на володіння Туреччини і Кримського ханства. Із самого початку Визвольної війни він виявив себе незамінним помічником Хмельницького, особливо в організації селян, керуючи селянськими загонами і великими козацькими з'єднаннями. М. Кривоніс брав участь у всіх битвах 1648 р., зокрема, відзначився в Корсунській битві, коли шеститисячний загін козаків-піхотинців з гарматами, влаштувавши засідку, прискорив поразку поляків. Перед Пилявецькою битвою М. Кривоніс очолював авангардні з'єднання, які, маневруючи, розгромили магнатські військові сили на Волині й Поділлі і забезпечили зосередження на полі бою головних військ армії Хмельницького. В ході битви керовані Кривонісом козацькі і татарські війська виконували завдання — зробити удар по центру і на правому фланзі ворожих сил. Під час облоги Львова 5 жовтня 1648 р. М. Кривоніс здобув міцну фортецю «Високий замок», що й визначило долю обложеного міста. Він завжди був рішучим противником угоди з Польщею. М. Кривоніс помер під час пошесті чуми в таборі під Замостям. Подвиги Кривоніса широко оспівані в українських народних піснях.

Уманський полковник Іван Ганжа ще до початку Визвольної війни брав участь у козацьких походах на Чорне море. Він був близьким товаришем керівника козацько-селянського повстання 1637 р. Павла Бута (Павлюка). Син польського гетьмана С. Конєцпольський призначив його «польовим вождем» реєстрового війська. І. Ганжа тоді очолював козацькі загони, що ходили проти татар. Саме як одного із знавців воєнної справи залучив його Б. Хмельницький для організації повстання, яке переросло у Визвольну війну. І. Ганжа переконав реєстрових козаків приєднатися до повстанців. Він керував повсталими на Уманщині, взяв штурмом Умань. Загинув під Пилявцями в 1648 р.

Чигиринський полковник Федір Вешняк-Якубович (відомий також під ім'ям Якубовський) народився на Полтавщині, в селянській родині. Навчався в Київській братській школі, яку не закінчив, подавшись на Запорозьку Січ. На Січі був осавулом, потім його обрали полковником козацького реєстрового війська. У 1637 — 1638 рр. — військовий писар. Після розгрому козацько-селянського повстання тих років став чигиринським сотником.

Ф. Вешняк навесні 1648 р. був серед реєстровців, які за наказом польського коронного гетьмана М. Потоцького рушили по Дніпру на човнах, щоб з'єднатись із сухопутним авангардним загоном польських жовнірів і придушити повстання на Запоріжжі. Реєстрові козаки самі підняли повстання на флотилії, перебили старшину — прибічників Польщі і приєдналися до Хмельницького. Ф. Вешняк, який особисто був з ним знайомий, одразу ж став чигиринським полковником, включився в битву під Жовтими Водами, брав участь у Корсунській битві, діяв зі своїм полком на Поділлі. Перед Пиллявецькою битвою виконував функції наказного гетьмана. В окремих боях, заступаючи Б. Хмельницького в командуванні військом, був його незамінним помічником в організаційно-військових справах. Мешкаючи в гетьманській столиці Чигирині, Ф. Вешняк невідлучно перебував при гетьмані і користувався найбільшим довір'ям у нього. Був учасником обговорення і вирішення важливих державних і адміністративних справ, а також переговорів з послами іноземних держав. Виявив дипломатичний талант. Очолював перше українське посольство до Варшави (1648 р.) і до Москви (квітень — червень 1649 р.). Б. Хмельницький використовував Ф. Вешняка в найкритичніших ситуаціях. Ф. Вешняк помер у Чигирині наприкінці 1650 р.

Прилуцький, а потім кропивенський полковник Філон Джалалій (Джеджалій), з татарського роду, керував повстанням реєстрових козаків, які у битві під Жовтими Водами перейшли на бік Хмельницького (4 — 12 травня 1648 р.), учасник багатьох подій Визвольної війни, непримиренний ворог польської шляхти. Був добрим порадником Хмельницького, завжди справляв на нього великий вплив. Виконував важливі дипломатичні доручення, зокрема, очолював українське посольство до Стамбула (1648 р.), де було укладено союз із Туреччиною. Мав великий авторитет у війську, був обраний наказним гетьманом під час битви під Берестечком (1651 р.). Помер після 1654 р.

Генеральний осавул Дем'ян Лисовець (Демко Чигиринський) користувався значною довірою у Б. Хмельницького, був одним з головних його радників. З 1649 р. кілька разів призначався наказним гетьманом над великими з'єднаннями козацьких військ у походах проти Польщі (1651 р.), до Молдавії (1653 р.). Був послом у Молдавії і Валахії (1654 р.). Помер до початку листопада 1654 р.

Білоцерківський полковник Іван Гиря входив до найближчого оточення Богдана Хмельницького. Ще в 20 — 30-х роках посідав видатне місце серед запорозької і реєстрової козацької старшини, був військовим суддею.

Влітку 1648 р. Б. Хмельницький послав Гирю з його полком на Правобережжя на допомогу М. Кривоносу. У середині липня 1648 р. п'ятитисячний полк І. Гирі успішно атакував польську залозу в містечку Махнівці і розгромив її, а потім штурмом оволодів замком, де ховалися залишки надвірного війська воєводи Тишкевича — власника Махнівки. На світанку Гиря відійшов у поле і з'єднався з Кривоносом, разом з яким вони продовжували переможні дії проти польських сил на Правобережжі. Так, 16 — 18 липня Гиря зі своїм Білоцерківським полком, Уманський полк Ганжі та зведене військо Кривоноса одержали перемогу під Старим Костянтинівом і примусили панічно тікати магнатські військові з'єднання.

І. Гиря був талановитим дипломатом. Наприкінці 1648 р. він очолював посольство до Варшави.

Київський полковник Станіслав-Михайло Кричевський походив з Берестейщини, із старовинного українського шляхетського роду, на жаль, окатоличеного й ополяченого. В польському війську вважався сміливим бойовим офіцером, брав участь у шведській війні. Особливо високо його цінував коронний гетьман С. Конєцпольський — командуючий польськими окупаційними силами в Україні. 1643 р. С. Кричевського призначено чигиринським реєстровим полковником. Очолюваний ним полк успішно здійснював степові походи проти татар. Кричевський приятелював з тодішнім чигиринським сотником Б. Хмельницьким, був його кумом. Вони разом проводили

переговори з польським королем Владиславом IV щодо організації козацького походу на Чорне море, проти Туреччини.

Наприкінці 1647 р. Кричевський не виконав наказу О. Конєцпольського стратити заарештованого Хмельницького, більше того, випустив його на волю з ув'язнення, сприявши таким чином втечі майбутнього гетьмана на Запорозжя. Під Жовтими Водами Кричевський перейшов на бік Хмельницького, став київським полковником. Навернувшись до віри предків, обрав собі ім'я патрона українського війська — архангела Михаїла. Після Корсунської битви разом з козацьким військом дійшов з боями до Замостя, а згодом, у грудні 1648 р., брав участь у врочишому в'їзді переможного війська до Києва.

Влітку 1649 р. полк на чолі з Кричевським ішов попереду української армії Хмельницького, яка прямувала на Збараж для зустрічі з головними польськими силами. Богдан мав намір розв'язати битву з королем Яном Казимиром і розгромити його. Кричевський на марші провів переможний бій з окремим військовим формуванням князя Я. Вишневецького. Коли з півночі виникла загроза вторгнення на Наддніпрянщину, а потім і на Київ великої литовської армії під проводом талановитого, досвідченого й дуже жорстокого полководця князя Я. Радзивілла, Б. Хмельницький послав туди Кричевського, надавши йому титул наказного гетьмана, з київським комонним полком. Литовська армія перевершувала козацьку не тільки кількісно, а й зброєю, оснащенням і воєнним потенціалом. 30-тисячне литовське військо було боєздатним, загартованим у битвах, з досвідченим командним складом, сучасною зброєю, численною арматою — до 50 гармат. Козацькі сили склалися з боєздатного загартованого Київського охочекомонного полку — 5 тис. вершників, трьох козацьких полків (Брагинського, Чорнобильського і Овруцького) — 6 тис. переважно вершників. Однак серед них були старші віком, інваліди й мало досвідчені «охотники». Зброї на всіх не вистачало. Гармат було лише чотири і до них чотири барила пороху.

Радзивілл укріпив свій табір під Лоєвом. Кричевський дезорієнтував ворога захопленням сусіднього з Лоєвом Холмиця, а сам зі своїм військом непомітно обхідним маршем став табором під Лоєвом, за дві милі від литовського табору.

Бої за греблю розпочали козацькі війська. Першу атаку їх було зупинено сильним гарматним і мушкетним вогнем, після чого Радзивілл перейшов до контратаки. Однак Київський полк на правому крилі переможно відбив наступ важкої і легкої ворожої кінноти і знову атакував військо Радзивілла, перемагаючи його, а козацькі війська з лівого крила поволі оточили ворога. Литовці почали з боями відступати. Раптом з тилу на козаків чвалом ударили два резервні литовські корпуси. Військо Кричевського було роз'єднане, ліве козацьке крило розгромлено. Козаки створили з тіл своїх загиблих товаришів і трупів коней вали, якими опоясалися, як твердинею, і зупинили наступ литовців. На штурм купки відважних козаків кинулася вся радзивілівська армія. На схилі дня розпочався смертельний бій.

Штурм тривав дві години, але ворог не міг подолати козаків і залізну волю Кричевського. Втрати Радзивілла були великі: загинуло багато офіцерів, піхота відстріляла всі набої. Литовський полководець наказав припинити штурм, відвів свою армію в табір за Лоїв і, щоб почувати себе безпечніше, дав розпорядження палити сусідні села, стоги хліба й сіна, щоб освітити місцевість. Він побоювався нападу.

Український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий армії УНР Микола Капустянський у книзі «Історія українського війська» описує останні дні життя героїчного козацького полковника. В останньому бою його було тяжко поранено — одна куля вдарила під праве око, друга — пройшла під серцем. Однак він залишився на полі бою. Вночі козаки непоміченими вислизнули з оточення, хотіли забрати із собою і наказного гетьмана, але, як пише Капустянський, «він заборонив себе евакуювати, а через дві доби в полоні віддав Богові душу... Радзивілл та його довікля подивлялися відвагу Кричевського та висловлювали до його велику пошану»⁹.

Радзивілл, хоча й одержав перемогу (витримав шалену атаку козаків, зберіг свої позиції, завдав значних втрат козацькій армії), однак програв стратегічно. Кричевський же, який нібито й зазнав поразки, на думку М. Капустянського, «в обороні Київського напрямку наказний гетьман ціною величезних жертв та влучним маневром виконав важливе завдання. Він стримав і внеможливив наступ литовської армії на Україну і цим дав змогу гетьманові Богдану Хмельницькому не оглядатись на власне запілля та здобути рішучу перемогу під Зборовом на головному театрі війни. Тому ми маємо підстави твердити, що наказний гетьман Кричевський, поклавши головою, все ж таки здобув під Лоевом стратегічну та психологічну перемогу. Для князя Радзивілла Лоїв був стратегічною поразкою, бо він не виконав свого плану — походу на Київ, і тим самим не подав допомоги польському війську. У висліді — кампанію 1649 року виграв гетьман Богдан Хмельницький»¹⁰.

Справді, армія Радзивілла зазнала таких величезних втрат і була настільки ослаблена, що мусила відступити, відмовитися від походу в Україну і до кінця кампанії залишалася пасивною.

Гадяцький полковник Кіндрат Бурляй (Бурлюй, Бурлій) уславився як керівник козацьких морських походів. У 1624 р. очолювані ним козаки оволоділи турецьким містом і фортецею Синоп на південному узбережжі Чорного моря. Бурляй служив у реєстровому козацькому війську й ще на початку підготовки Б. Хмельницьким повстання ввійшов до кола його організаторів. Бурляй був у числі найближчих з оточення українського гетьмана, займав провідне місце в козацькому війську, кілька разів призначався наказним гетьманом, а також виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, зокрема, очолив перше посольство від Запорозького війська до Криму. В 1649 р. козацькі і татарські війська, якими командував Б. Хмельницький, взяли в облогу могутній укріплений замок Збараж, одночасно розпочавши наступ на велике польське військо, що на чолі з королем прямувало на Зборів.

Запеклий бій під Збаражем розпочався на лівому крилі польського табору, де укріплення ще не були закінчені. Полковник Бурляй так стрімко атакував добірну угорську піхоту, що та не витримала натиску і відступила. Козаки підняли на валу свою корогву, але польське командування прислало своїм допомогу. Козаків відтіснили до ставу, завдавши їм значних втрат. Бой під Збаражем тривали й наступні дні. В одному з них був смертельно поранений К. Бурляй.

Корсунський полковник Станіслав Морозенко-Мрозовицький походив з галицько-волинської української шляхти. Його батько був теребовлянським підстаростою. Він дав синові блискучу освіту — в Краківському і Падуанському університетах. С. Мрозовицький добре володів українською, польською, французькою та німецькою мовами. Служив при дворі польського короля Владислава IV ("покойовий дворянин"). З кінця 30-х років — полковник козацького реєстрового війська.

З початком Визвольної війни С. Мрозовицький перейшов на бік повстаłego українського народу. Після участі в Жовтоводській і Корсунській битвах Б. Хмельницький призначив його корсунським полковником. З того часу він і відомий під прізвиськом Морозенко. Перед Пилявецькою битвою за наказом Хмельницького разом з полковниками М. Кривоносом та І. Ганжою організував військові дії на Поділлі. Особливо відзначився С. Морозенко в Пилявецькій битві.

1649 р. під фортецею Збаражем С. Морозенко керував кіннотою. Навіть польські хроністи писали, що тут він виявив надзвичайний героїзм. Коли козаки винесли з поля бою пораненого полковника Бурляя, на виручку їм прийшов зі своєю кіннотою Морозенко. Зав'язалася жорстока січа. Його шабля миготіла як смертоносна блискавка. Але в одній із сутичок кінь полковника спіткнувся і впав на передні підбиті ноги. Оразу ж налетіли вороги. Ледве відбили козаки свого улюбленця. 29 липня, у середу, Морозенко помер від ран. Велика печаль лягла на чола козаків. Над ним плакав і сам

Б. Хмельницький. «Дуже жалувала за ним чернь», — записав тоді у своєму щоденнику один з польських шляхтичів. Це про нього співається в народній пісні:

«Ой, Морозе, Морозенку,
Ти славний козаچه,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче».

Корсунський полковник Максим Нестеренко був активним військовим, політичним і дипломатичним діячем у 30 — 50-х роках XVII ст. Учасник козацько-селянського повстання 1637 р. проти панування поляків в Україні; був полковником Корсунського реєстрового полку, з 1638 р. — корсунський сотник. У 1646 р. разом з Богданом Хмельницьким, який тоді був чигиринським сотником, та чигиринським полковником їздив до Варшави на переговори з королем Владиславом IV у справі війни з Туреччиною і козацького походу на Чорне море.

Разом з Б. Хмельницьким й близькими до нього людьми М. Нестеренко займався організацією повстання в 1648 р. У грудні 1649 р. Б. Хмельницький відправив корсунського полковника М. Нестеренка на чолі посольства до Варшави на сейм у справі ратифікації Зборівської українсько-польської угоди. У 1655 р. М. Нестеренко разом з кальницьким (вінницьким) полковником І. Богуном обороняв Брацлавщину від татар.

Брацлавський полковник Данило Нечай — талановитий полководець, розгромив польське військо під Межибожем (червень 1649 р.), відзначився у наступі на Збараж та при його облозі (липень — серпень 1649 р.). У 1650 р. під час молдавського походу 70-тисячного козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким передові полки під проводом Д. Нечая захопили молдавську столицю Ясси. За дорученням Б. Хмельницького на початку 1651 р. захищав південно-західне прикордоння, загинув у запеклому бою з поляками, якими керував гетьман М. Калиновський під містечком Красним. Данило Нечай був одним з найпопулярніших у народі сподвижників Б. Хмельницького. Д. Нечай оспіваний як герой в українських народних історичних піснях.

Ніжинський полковник Іван Золотаренко — козацького роду з Корсуня. Його сестра Ганна — третя дружина гетьмана Б. Хмельницького (з 1651 р.). І. Золотаренко був членом посольства, яке Б. Хмельницький відправив до Москви з проханням військової допомоги в боротьбі проти Польщі. На початку 1652 р. корсунський, а в липні того ж року — ніжинський полковник. Брав участь у Батозькій битві. Особливо проявив себе як видатний полководець і досвідчений політик. Будучи наказним гетьманом 18-тисячного козацького війська на білорусько-литовському фронті, де діяв разом з московським військом, очоленим царем Олексієм Михайловичем, у 1654 — 1655 рр. І. Золотаренко оволодів замками-фортецями й містами над Дніпром, зайняв у результаті півторамісячної облоги міцно укріпленій Гомель, штурмом оволодів Чечерськом, Пропайськом і Новим Биховим. Під час березневого рейду 1655 р. загони Золотаренка визволили Бобруйськ, Королівську Слободу, Глуцьк, Речицю та інші міста. У червні 1655 р. козацьке військо під проводом наказного гетьмана здобуло замок у Свислочі, розбивши кілька литовських полків, сміливим ударом захопило Мінськ. Потім Золотаренко зав'язав великий бій під Ошмяною, витіснивши звідти Радзивілла. Наприкінці липня 1655 р. армія Золотаренка разом з московськими загонами зайняла столицю Великого князівства Литовського — Вільно. У вересні 1655 р. козаки перейшли Німан, захопили Новогрудок, Несвіж, Короличі, Єремичі та інші міста.

Білоруські мішани і селяни радо зустрічали українське військо, записувалися до нього, визнавали владу українського гетьмана Б. Хмельницького. На південних білоруських землях, які перебували під управлінням І. Золотаренка, запроваджувався козацький лад і устрій, було організовано Білоруський козацький полк. Це викликало велике незадоволення царя і

московських воєвод. Вони воліли приєднання усіх білоруських земель до Москви і вимагали ліквідації Білоруського козацького полку.

І. Золотаренко помер від рани, заподіяної йому в боях під час облоги Старого Бихова в грудні 1655 року.

Кальницький (вінницький) полковник Іван Богун був після Б. Хмельницького найкращим стратегом Визвольної війни українського народу 1648 — 1657 рр., у всіх великих битвах якої він брав участь. Блискучий майстер польових боїв і захисту міст, які він перетворював у неприступні фортеці. Особливо відзначився в обороні Вінниці (1651 р.), у захисті Монастирища (1653 р.), коли виконував завдання Б. Хмельницького — організувати оборону території західних полків від польських військ С. Чернецького, а також у захисті Умані (весна 1654 р.), в битвах під Батогом (1652 р.) і Жванцем (1653 р.).

На останньому етапі Берестецької битви був наказним гетьманом. В умовах суцільного ворожого оточення, загативши болота, вивів з боями значну частину обложених українських військ. Завдяки І. Богуну перемога поляків, по суті, тоді не була однозначною поразкою козаків, адже не було капітуляції, не було розгрому козацької армії. Трьохсотенний загін козаків, що прикривав відхід української армії, змагався до останнього. Значна частина козацького війська вийшла з оточення, і тому Богдан Хмельницький досить швидко відновив кількісно діюче військо. І. Богун був головним помічником українського гетьмана в організації оборони України і комплектуванні та мобілізації козацьких військ після невдачі під Берестечком. І. Богун мав виняткову фізичну силу, відзначався неперевершеною особистою хоробрістю, незламною, залізною волєю. Він ніколи не виявляв жорстокості до переможених. Йому була притаманна шляхетність, навіть вороги називали його «лицарською людиною». Мудрий політик, він володів даром передбачення. І. Богун був непримиренним противником і польської, і московської орієнтації, завжди підтримував ідею незалежної, самостійної України. У 1662 р. поляки ув'язнили І. Богуну у фортеці в Марієнбурзі, а в 1664 р. розстріляли під Новгородом-Сіверським під час походу польського короля Я. Казимира на Лівобережну Україну. Український народ створив пісні і думи про І. Богуну, склав багато легенд про нього.

В. Петрів у праці «Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648 — 1649 років» стверджує, що діяльність «Великого Богдана та його співпрацівників, переважно лицарів славного Війська Запорозького Низового, далеко випередила свою епоху». Автор підкреслює використання ними попередніх українських військових традицій княжої доби і дальший розвиток воєнного мистецтва. «Можемо сміло сказати, що розглянуті операції є прикладом того, що може створити український військовий геній в умовах, що хоч трохи дають змогу чинів, геній, який базує свої вчинки бодай на інтуїтивному розумінні української військової традиції, сполученої з загальними висновками військової штуки». Закінчує В. Петрів багатозначним передбаченням: «Народ, здатний до таких чинів, який зміг висунути таких геніїв, умерти не може, як не зречеться самого себе»¹¹.

Характеристика діяльності сподвижників Б. Хмельницького буде неповною без оцінки їх участі в державотворенні. Це питання, на жаль, зовсім обійдене радянською історіографією. Спеціально вивчав проблему участі саме української шляхти на боці Б. Хмельницького в Визвольній війні 1648 — 1657 рр. визначний український історик, соціолог, політик, публіцист, політолог, філософ В'ячеслав Липинський. У збірнику його праць «Z dziejow Ukrainy» (Kraków, 1912) розкривається роль української шляхти у державному будівництві, що його здійснював Б. Хмельницький. В. Липинський подає Б. Хмельницького на їх фоні як могутнього організатора Української держави, великого патріота і політика.

Справді, не менш, а скоріше більш важливою і необхідною, ніж полководницька діяльність, була історично-конструктивна творча роль гетьмана у перебігу військових подій, у побудові самостійної Української держави.

Один з найвидатніших українських істориків ХХ ст. О. Оглоблин у праці «Думки про Хмельницького» (Нью-Йорк, 1957), відзначаючи видатну роль гетьмана в історії України, у різних сферах життя і діяльності українського народу, зокрема як великого полководця й блискучого дипломата, над усе ставить його як державного діяча грандіозного масштабу, фундатора і будівничого Української гетьманської держави. О. Оглоблин вважає, що геній Б. Хмельницького особливо виявився в організації верховної влади. Реалізація цього завдання була можлива тому, що поруч з ним діяли українські полковники — талановиті державники, полководці, дипломати, адміністратори.

Сподвижники Б. Хмельницького, у кровопролитних битвах керуючи козацькими військами, визволяли українські землі від іноземної окупації і встановлювали на них новий лад — козацький устрій. Вони застосовували струнку систему державного адміністративно-територіального і військового управління. Під проводом Б. Хмельницького керівна козацька старшина творила незалежну Українську державу з європейським спрямуванням.

¹ K o s c h o w s k i W. Annales Poloniae. — Т. I. — Р. 20.

² Путешествия антиохского патриарха Макария, описанные архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1897. — Т. IV. — С. 34.

³ Ш е в а л ь е П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію з другою розвідкою про перекопських татар. — К., 1960. — С. 88.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. 14. — С. 697 — 699.

⁵ П е т р і в В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648 — 1649 років // Військо України. — 1963. — № 2. — С. 101.

⁶ Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — № 13698 — 13716. — С. 15 — 16.

⁷ Жерела до історії України — Русі. — Львів, 1919. — Т. 16. — С. 96 — 97.

⁸ Див.: К р и п'я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990; К р и п'я к е в и ч І. П. Історія України. — Львів, 1990; Історія Українського війська. — Львів, 1990; С в е ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993; та ін.

⁹ Капустянський Микола. Форсований марш-маневр полк. Кричевського: Історія Українського війська. — Львів, 1990. — С. 577.

¹⁰ Капустянський Микола. Форсований марш-маневр... — С. 578.

¹¹ П е т р і в В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького... // Військо України. 1993. — № 6 — 8.

В. М. Горобець (Київ)

Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика

Національна революція на українських землях, що розпочалась узимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, увінчалася появою того ж року на політичній карті Європи нового державного утворення — Української держави (Війська Запорозького). Становлення її спричинило істотні зміни в геополітичній обстановці в регіоні. Україна, яка до цього часу виступала здебільшого лише як об'єкт міжнародної політики, стає її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба в пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій для існування нової держави зумовлюють надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Польський дослідник Л. Кубаля стверджував, що, «...здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців і не посилав своїх»¹.